

JANIS VARUFAKIS

OVAJ SVET
MOŽE DA
BUDE BOLJI

Moji razgovori
s ćerkom
o ekonomiji

Kreativni centar

Sadržaj

Predgovor 7

1. Otkud tolika nejednakost? 9

2. Cene naspram vrednosti 25

3. Dug, dobit, bogatstvo 45

4. Vera, kriza, država 57

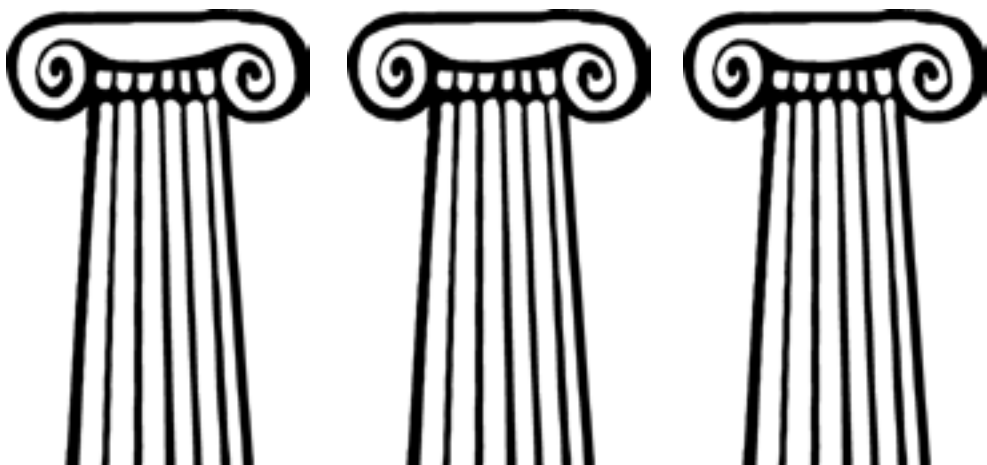
5. Uklete mašine 77

6. Dva edipalna tržišta 101

7. Idiotski virusi? 121

8. Novac 143

Umesto epiloga: crvena pilula 171

PREDGOVOR

Povod da napišem ovu knjigu bio je predlog Elene Patakis iz grčke izdavačke kuće *Patakis* da napišem tekst o ekonomiji koji bi bio namenjen tinejdžerima.

Oduvek sam smatrao da onaj koji ne može da objasni velika ekonomska pitanja jezikom razumljivim tinejdžerima – zapravo ih ni sam ne razume. U vremenu kao što je naše, u kojem je ekonomska kriza pretvorila „ekonomski problem“ u goruću temu svih naših nemira i razgovora, polarizujući tako čitavo društvo, Elenin predlog za mene je postao pravi izazov. Hoću li uspeti da napišem takav tekst? – zapitao sam se. I, ako uspem, hoće li on biti od koristi drugim čitaocima, uključujući Danai Stratu, moju životnu saputnicu, kao i njenu decu Nikolasa i Esmeraldu Momferatu, koji će ga, nadam se, pročitati? Stranice koje slede pokazaće da li sam uspeo u toj svojoj nameri.

Moja odluka da prihvatim Elenin predlog imala je još jedan motiv. Naime, pošto mi je prisustvo moje ćerke, kojoj su upućene naredne misli, gotovo neprestano uskraćeno budući da ona živi u Australiji, to ima za posledicu ili da nismo zajedno (i da brojimo dane do sledećeg susreta), ili, ukoliko smo zajedno, da odbrojavamo dane do sledećeg rastanka. Dok sam, međutim, pisao tekst koji sledi i zamišljao njene reakcije na svaku moju reč, imao sam osećaj da smo stalno zajedno. Činjenica da je ona moj najstroži sudija pomogla mi je – nadam se – u tome da pišem čistije, bez uvijanja, neposrednije. A i sama pomisao na to da bi ovaj tekst mogao za nju biti podstrek da poboljša znanje grčkog jezika (pošto knjiga nikada neće biti prevedena na engleski) pružala mi je još više radosti.

Što se tiče same sadržine knjige, odlučio sam da se ne usredsređujem na grčku svakodnevicu tokom nekoliko poslednjih turobnih godina – na memorandume, siromaštvo, nedostatak dostojanstva koje doživljavamo od 2010. godine. Naprotiv, usredsređujem se na velika pitanja socijalne ekonomije koja se tiču svih ljudi, svugde, ali tako da zainteresovanom čitaocu dajem priliku da sagleda iz ugla drugačijeg od dosadašnjeg nedavni slom naše socijalne ekonomije, kao i razloge zbog kojih nosioci vlasti uporno odbijaju da donesu odluke što bi dovele do spasenja naših društava u Evropi, u Grčkoj i u čitavom svetu.

OTKUD TOLIKA NEJEDNAKOST?

Zašto Aboridžini iz Australije nisu napali Englesku?

Sve bebe se rađaju podjednako golišave. Ali ubrzo zatim neka od te dece oblače se u preskupa odelca, kupljena u najboljim buticima, dok većina biva odevena u rite. Kad malo poodrastu, ona prva deca mršte se svaki put kad im rođaci i kumovi donesu još odeće (pošto više vole poklone druge vrste), dok ona druga sanjaju o tome da jednog dana možda odu u školu u cipelama koje nisu probušene.

To je jedna strana nejednakosti koja obeležava naš svet. Možda često slušaš o toj nejednakosti, ali je ne vidiš pred sobom, pošto, istini za volju, u tvoju školu ne idu deca koja inače čine veliku većinu dece sveta i koja su osuđena na život prepun odricanja, pa čak i nasilja. Poznato mi je pak da dobro znaš, bar u teoriji, kako većina dece na ovom svetu nije poput tebe i tvojih školskih drugova. Nedavno si

mi postavila pitanje: „Otkud tolika nejednakost?“ Moj odgovor nije bio zadovoljavajući ni za ... mene samog. Zbog toga se nadam da ćeš mi dozvoliti da pokušam ponovo i da ovog puta, umesto odgovora, i ja postavim pitanje.

Pošto živiš i rasteš u Australiji, u školi koju pohađaš u Sidneju često si gledala predstave i pratila predavanja o Aboridžinima – o nepravdama koje su im nanete, o njihovoj kulturi, koju su beli kolonizatori iz Britanije gazili čitava dva veka, o siromaštvu u kojem još žive, što je veliki skandal. Jesi li se, međutim, ikada zapitala zašto su Britanci napali Australiju, otimajući iz čista mira zemlju Aboridžina (i zapravo ih istrebljujući), umesto da se desi obrnuto? Zašto se aboridžinski ratnici nisu iskrcali u Doveru i, brzo nadirući, krenuli ka Londonu, pri tome ubijajući svakog Engleza koji bi se usudio da im se suprotstavi? Mogu da se kladim da u tvojoj školi ne postoji nastavnik koji bi smeo makar i da pomisli na postavljanje ovakvog pitanja.

To pitanje je, međutim, veoma značajno. Ako na nje ga ne odgovorimo iscrpno, u opasnosti smo da bez razmišljanja priznamo kako su Evropljani, na kraju, ipak pametniji i sposobniji. Suprotan argument – da su australijski Aboridžini bolji ljudi i da zato nisu postali surovi kolonizatori – nije ubedljiv jer bi se mogao potvrditi jedino uz postojanje mogućnosti da i oni naprave velike preokoeanske brodove, nabave oružje i steknu moć, pa da stignu do obala Engleske i skrše otpor engleske vojske, pri čemu bi, uprkos svemu, oni ipak odlučili da ne podjar-me Engleze i ne otmu im zemlju u Saseksu, Sariju i Kentu.

U tom smislu, pitanje i dalje ostaje otvoreno: Otkud tolika nejednakost među narodima? Da nisu možda neki narodi pametniji od onih drugih? Ili je možda reč o nečem sasvim drugom, nečem što nema veze s poreklom i DNK, a objašnjava činjenicu da na ulicama tvoga grada nikada nisi videla siromaštvo koje si srela kada si hodala ulicama Tajlanda?

Jedno su tržišta, a drugo je ekonomija

U društvu u kojem rasteš vlada pogrešno mišljenje da je ekonomija isto što i tržište. Šta su zapravo tržišta? Tržišta su polja razmene. U supermarketu punimo korpu namirnicama i „razmenjujemo“ ih za novac, koji se, nadalje, razmenjuje za nešto drugo, nešto što želi onaj koji novac ubira (vlasnik supermarketa, zaposleni u supermarketu, pošto oni dobijaju platu od novca kojim plaćamo na kasi itd.). Da nema novca, davali bismo prodavcu neka druga dobra, ona koja bi on želeo da ima. Upravo zato opisujem tržište kao mesto gde se odigrava razmena. To mesto u današnje vreme može da bude čak i digitalno – kao kad mi, na primer, tražiš da ti kupim aplikacije sa *iTunesa* ili knjige sa *Amazona*.

To ti sve govorim jer su tržišta postojala i u vreme kad smo živeli po drveću, pre no što smo otkrili poljoprivrednu proizvodnju. Kad je neki naš daleki predak ponudio nekom drugom našem pretku bananu zahtevajući od njega jabuku zauzvrat, to je bio prvi oblik razmene, rudimentarni oblik kupovine, gde je cena jedne jabuke bila jedna

banana i obrnuto. To, međutim, nije bila prava ekonomija. Za stvaranje prave ekonomije bilo je potrebno nešto više: bilo je potrebno da počnemo da proizvodimo, umesto da naprosto lovimo životinje, ribe ili da beremo banane.

Dva velika skoka – jezik i višak

Pre otprilike osamdeset dve hiljade godina mi, ljudi, načinili smo *prvi veliki skok*: uspeli smo da upotrebimo svoje glasne žice da bismo, umesto nemuštih krika, artikulirali govor. Sedamdeset hiljada godina kasnije (što znači pre, otprilike, dvanaest hiljada godina) napravili smo *drugi veliki skok*: uspeli smo da obradimo zemlju. Govor i mogućnost *proizvođenja* hrane, umesto vikanja i konzumiranja onoga što nam je pružala priroda (plena i raznih plodova), izrodili su ono što nazivamo ekonomijom.

Danas, dvanaest hiljada godina nakon „izuma“ koji je čoveku dao mogućnost da obrađuje zemlju, imamo svako pravo da smatramo kako je taj trenutak zaista bio istorijski: čovek je uspeo da prvi put ne zavisi od veličnosti zemlje, već je naučio kako da je prisili da proizvodi dobra za njega. Da li je to bio trenutak radosti i uspona? Ni u kom slučaju! Jedini razlog zbog kojeg su ljudi naučili da obrađuju zemlju bila je glad što ih je morila. Pošto su istrebili veći deo divljači zahvaljujući „pametnoj strategiji“ kojom su je lovili i pošto su postali toliko brojni da im plodovi drveća više nisu bili dovoljni, ljudi su, zbog gladi koja ih je morila, bili prinuđeni da izmisle metode obrade zemlje.

Kao ni sve ostale tehnološke revolucije, ni ovu nismo mi odlučili da sprovedemo. Tehnologija poljoprivrede, agrarne ekonomije nam se – *desila*. S njom su se, a da se nismo trudili da tako bude, ljudske zajednice promenile. Agrarna proizvodnja prvi put je dovela do stvaranja osnovnog elementa prave ekonomije – *viška vrednosti*. Šta je to? To je proizvod zemlje koji ne samo što je dovoljan da nas prehrani i da nadomesti zrnelje koje smo iskoristili ove godine (a koje smo „uštedeli“ prethodne godine), već je to ono što preostaje i omogućuje gomilanje za buduću upotrebu – na primer, to su žitarice koje smo uskladištili bilo za teška vremena (u slučaju propasti sledećeg roda od grada), bilo da bi se iskoristile za sejanje naredne godine kako bi se povećao budući višak.

Ovde treba da obratiš pažnju na dve činjenice. Prvo, ulovljena divljač, riba i skupljeni plodovi i voće teško su mogli stvoriti višak s obzirom na to da su riba, zečevi i banane posle kraćeg vremena počinjali da se kvare i da trule (što se nije dešavalo sa žitom, kukuruzom, pirinčem, ječmom, koji su imali duži rok trajanja). Drugo, proizvodnja agrarnog viška izrodila je sledeća čuda ljudskog društva: pismo, dug, novac, države, vojske, sveštenstvo, birokratiju, tehnologiju, čak i prvi oblik biohemijskog rata. Krenimo, dakle, redom, da ih ispitamo jedno po jedno...

Pismo

Arheolozi nas uče da se prvi oblik pisma pojavio u Mesopotamiji. Šta se beleži? Beleži se količina žitarica

koju je svaki zemljoradnik stavio u zajednički silos. Sasvim logično. Budući da je bilo veoma teško da svaki zemljoradnik sagradi svoje spremište za skladištenje viška, bilo je lakše da postoji zajednički silos, pod kontrolom nadležnog lica, i da svaki zemljoradnik tu skladišti svoj rod. Taj vid skladištenja, međutim, zahtevao je dokaz da je, na primer, gospodin Nabuh stavio sto kilograma u skladište. Zaista, prvo pismo nastalo je kako bi se omogućilo izdavanje takve računovodstvene potvrde, to jest kako bi zemljoradnici mogli da pruže dokaz o količini žitarica koju su stavili u zajedničko spremište. Nije slučajno to što su se društva koja nisu imala potrebu za razvijanjem poljoprivrede, pošto je divljači i plodova bilo u izobilju (npr. društva Aboridžina u Australiji i starosedelaca u Severnoj Americi), zadovoljila slikarstvom i muzikom, pa nikada i nisu stvorila pismo.

Dug i novac

Računovodstveni zapis o količini proizvoda, poput onog o pšenici koja je pripadala našem prijatelju gospodinu Nabuhu, bio je početak stvaranja *duga i novca*. Poznato nam je, opet na osnovu arheoloških nalaza, da su mnogi zaposleni dobijali platu u školjkama sa zapisanim brojevima što su predstavljali kilograme pšenice koje im je vladar dugovao za rad na njegovim poljima. S obzirom na to da pšenica na koju su se odnosili ti brojevi u tom trenutku možda još nije bila proizvedena, dotične školjke predstavljale su oblik vladarevog duga prema

zaposlenom. U isto vreme one su bile i neka vrsta novca pošto su zaposleni te školjke koristili da bi kupovali potrebne proizvode.

Najzanimljiviji nalaz, međutim, ima veze s nastankom metalnog novca. Mnogi smatraju da je metalni novac stvoren da bi se koristio u raznim transakcijama i da bi pri tome prelazio iz ruke u ruku. Ipak, nije bilo tako. Metalni novac je, bar u Mesopotamiji, korišćen da bi se beležila raspodela poljoprivrednog viška mnogo pre nego što je taj novac nastao! Postoje podaci o tome da su u nekom trenutku vlasnička prava u odnosu na žitarice koje su čuvane u zajedničkim skladištima zapisivana na osnovu virtuelnih metalnih novčića. Virtuelnih? Da, virtuelnih! U računovođinoj knjizi stajalo je, na primer, sledeće: „Gospodin Nabuh ima pravo na žitarice u vrednosti tri metalna novčića.“

Ono što je u čitavoj toj priči zanimljivo jeste činjenica da ti novčići uopšte nisu postojali (jer su iskovani tek nekoliko stotina godina kasnije) ili ih je bilo vrlo malo, a zbog njihove velike težine nije bilo mogućnosti da budu pušteni u opticaj. Tako su transakcije s delovima viška sprovedene na osnovu virtuelnih novčanih jedinica. Tako nešto, međutim, zahtevalo je ono što nazivamo *poverenjem* ili na latinskom *credere* (a na engleskom *credit*) – „poverenje“ da te virtuelne jedinice imaju razmensku vrednost i da stoga vredi potruditi se i zaraditi ih svojim radom.

Da bi, međutim, takvo poverenje postojalo, bilo je potrebno nešto što podseća na ono što mi nazivamo

državom – kolektivna institucija koja preživljava smrt vladara i koja može da ulije poverenje da će s vremenom svakom biti dodeljen deo viška koji mu pripada.

Država, birokratija i vojska

Dug, novac, poverenje i država, dakle, idu ruku pod ruku. Bez duga nema lakog načina raspolaganja poljoprivrednim viškom. Istog trenutka kad se rodio dug pojavio se i novac. Da bi se, međutim, obezbedila vrednost novca, postojala je potreba za kolektivnom institucijom – državom – koja bi garantovala njegovu verodostojnost. Naravno, postojanje države nemoguće je bez viška, budući da su državi potrebni činovnici za javne poslove (na primer u sudovima, gde se rešavaju sporovi koji proističu iz neslaganja oko toga ko kome i koliko duguje), zatim policija radi zaštite vlasničkih prava i, neizostavno, vladari, koji svakako zahtevaju visok životni standard. Ništa od svega toga ne može se održati bez popriličnog viška, od kojeg svi oni žive a da ne rade na poljima. U isto vreme, bez viška ne bi mogla postojati ni organizovana vojska, a bez organizovane vojske vlast vladara i, uopšte, država ne bi mogle da se nametnu, dok bi društveni višak bio izložen delovanju spoljašnjih činilaca.

Sveštenstvo

Sve države koje su nastale u agrarnim društvima, ako pogledamo istorijski, raspolagale su viškom na užasno nepravedan način, u korist društvenih, političkih i vojnih

moćnika. Koliko god da su, međutim, vlastodršci bili moćni, oni nikada nisu bili dovoljno moćni pred velikom većinom obespravljenih zemljoradnika, koji su, ujedinjeni, za nekoliko sati mogli da svrgnu režim što ih je ugnjetavao.

Kako su, dakle, vlastodršci uspevali da održe svoju vlast i da, neometani od većine, raspolazu viškom u sopstvenu korist? Odgovor je: zahvaljujući razvoju posebne ideologije koja im je davala legitimitet i uveravala većinu da vlastodršci imaju pravo na to da drže svu vlast u svojim rukama. Da tako mora biti. Zbog njihove plave krvi. Da njihovo pravo na vlast potiče od više sile. Da je božja volja da sve bude tako kako jeste.

Bez te dominantne ideje koja joj je davala legitimitet za državnu hegemonističku vlast ne bi bilo nikakve nade. Neko je morao da joj daje terapiju. Da stoji pored vladara kao predstavnik „više“ sile na zemlji i da blagosilja vlast hegemonu. Naravno, to nije mogla biti samo jedna ličnost, kao u plemenima pre „izuma“ agrarnih ekonomija, čiji je višak učinio složenijom društvenu i birokratsku organizaciju društva. Kao što je država morala imati kontinuitet i opstajati i posle smrti vladara, tako je i ideološko pokriće državne vlasti moralo da se institucionalizuje uz pomoć sveštenstva koje je „otkrivalo“ i ustanovljavalo rituale što su, oslanjajući se na predrasude ljudi uplašanih pred smrću, legalizovali pre svega samo sveštenstvo, a onda i vladarevu vlast nad državom. Bez viška, međutim, ne bi bilo nikakvog razloga za stvaranje složenog sveštenstva, niti bi bilo moguće održavati ga (s obzirom na to da njegovi pripadnici ništa nisu proizvodili).

Tehnologija

Ljudski um uspeo je da sprovede tehnološke revolucije mnogo pre izuma poljoprivrede – na primer, kad se otpočelo s korišćenjem metala ili vatre. Poljoprivredni višak, međutim, dao je tehnološkom napretku neviđeno ubrzanje. Sasvim logično. Prvo i osnovno, on je oslobodio najbolje „izumitelje“ potrebe da love divljač kako bi se prehranili. U meri u kojoj su njihovi izumi (na primer, oruđe korisno u polju, oružje za vojsku, nakit za vladara) bili poželjni, primali su deo agrarnog viška u zamenu za svoje proizvode. Štaviše, sama poljoprivredna ekonomija stvarala je tehnološke potrebe koje nisu postojale u prošlosti (na primer, potrebe za navodnjavanjem ili sistemom irigacionih kanala).

Biohemijski rat

Višak je stvorio smrtonosne bakterije. Kad su se tone pšenice prvi put nagomilale u zajedničkim skladištima, a oko njih se, po selima i gradovima, nagurali mnogi ljudi, i to još sa životinjama koje su im bile potrebne (na primer, zbog mleka koje daju), ta hiperkoncentrisana biomasa pretvorila se u ogromnu biohemijsku laboratoriju u kojoj su se bakterije razvile velikom brzinom, a zatim su se razmnožile, mutirale su i pretvorile se u čudovišta (bar u poređenju sa onima koje su se do tada susretale u prirodi).

Pojavile su se nove svirepe i katastrofalne bolesti, koje su uzimale nebrojene žrtve. Ali su s vremenom poljoprivredne društvene ekonomije postale zavisne čak i od

tih bakterija kolere, tifusa, od virusa gripa. Stanovnici su na sebi nosili milione tih smrtonosnih mikroorganizama, a nisu se od njih razboljevali. Tako, kada su napadali krajeve nastanjene plemenima koja nisu imala razvijenu poljoprivrednu proizvodnju, nije bilo potrebno da potegnu mač kako bi ih osvojili. Najobičniji stisak ruke bio je sasvim dovoljan da istrebi većinu protivnika.

Zaista, i u Australiji i u Americi mnogo je veći broj starosjedelaca pomro od dodira s bakterijama koje su nosili evropski osvajači nego od napada topovima, mecima ili noževima. U nekim slučajevima evropski osvajači čak su se svesno posvećivali tom biohemijskom ratu. Postoje, na primer, podaci o tome da je u Americi čitavo jedno indijansko pleme istrebljeno kad im je izaslanstvo Evropljana kolonizatora poklonilo čebad koja su, po planu, bila puna bakterija tifusa.

Povratak na pitanje: Zašto Britanci napadaju Aboridžine, a ne obrnuto?

Vreme je da se vratimo na surovo pitanje od kojeg smo krenuli: Zašto su Britanci napali Australiju, a ne Aboridžini Englesku? Uopšteno govoreći, zašto su sve imperijalističke sile nastale na evroazijskom kontinentu i, u poslednje vreme, u Sjedinjenim Američkim Državama (od zametka koji je tamo emigrirao iz Evrope)? Kako se desilo da nijednu imperijalnu silu nisu stvorili crnci u Africi ili u Australiji? Da li je to nešto u genima? Naravno da nije! Odgovor se krije u onome što sam prethodno naveo.